

Локални приоритети за заштита на животна средина во регионите со заштитени подрачја

Демир Капија, Преспа, Струмица, Пелагонија, Тиквеш и Охрид

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје
502/504(497.7)

ЛОКАЛНИ приоритети за заштита на животна средина во регионите со заштитени подрачја [Електронски извор] :

Демир Капија, Преспа, Струмица, Пелагонија, Тиквеш и Охрид / [уредник Весна Шопар]. - Скопје : Висока школа за новинарство и за односи со јавноста, Институт за комуникациски студии, 2020

Начин на пристапување (URL): <https://www.iks.edu.mk>. - Текст во PDF

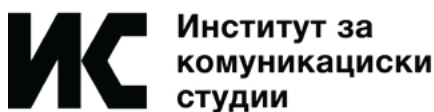
формат, содржи 42 стр., илустр. - Наслов преземен од екранот. - Опис на

изворот на ден 30.12.2020. - Библиографија: стр. 37-42

ISBN 978-608-4805-15-1

а) Животна средина -- Заштитени подрачја -- Македонија

COBISS.MK-ID 52832773

Издавач: Институт за комуникациски студии
ул. Јуриј Гагарин 17-1/1, Скопје

За издавачот: вон. проф. д-р Жанета Трајкоска

Уредник: проф. д-р Весна Шопар
Автори на публикацијата се група предавачи и соработници
на Институтот за комуникациски студии
и на Македонско еколошко друштво

Лектор: д-р Татјана Б. Ефтимоска

Графички дизајн: Моника М. Делова

Оваа публикација е продуцирана во рамки на проектот „Локална акција за подобри политики за заштита на животната средина“ што го спроведува Институтот за комуникациски студии во партнерство со Македонско еколошко друштво, со финансиска поддршка на Европскиот инструмент за демократија и човекови права (ЕИДХР)

Проектот е финансиран
од Европската Унија

Содржината на публикацијата е одговорност единствено на издавачот и во никој случај не може да се смета дека ги одразува ставовите на Европската Унија.

Локални приоритети за заштита на животна средина во регионите со заштитени подрачја

Демир Капија, Преспа, Струмица,
Пелагонија, Тиквеш и Охрид

Скопје, 2020 година

СОДРЖИНА:

Вовед	5
За истражувањето	7
Цели на истражувањето и истражувачки прашања	7
Предметно-методолошка рамка	8
Методи на истражување	10
Теоретско-нормативни основи	12
Концептот на животната средина	12
Меѓународни стандарди и документи	14
Македонска регулатива	15
Наоди од истражувањето	17
Влијанието на бизнис-секторот врз животната средина	17
Екологијата и животната средина во средните училишта	20
Наставниците и животната средина	23
Невладините организации и животната средина	25
Локалната самоуправа и животната средина	29
Заклучни согледувања	32
Влијанието на бизнис-секторот врз животната средина	32
Јавните институции и животната средина	34
Општи препораки	35
Препораки за средното образование	35
Препораки за граѓанските организации	35
Препораки за јавните институции	36
Библиографија	37

Вовед

Прашањето за животната средина со децении наназад е во центарот на вниманието на глобално ниво. Од појавата на првите загадувачки сигнали за деградацијата на „животната средина“ со намалувањето на биодиверзитетот и климатските промени во светот па до денес, одржани се бројни конференции и донесени се различни меѓународни, национални, регионални декларации, договори, стандарди и инструменти за заштита и унапредување на животната средина; дури е тешко да се набројат сите. Науката сериозно го апострофира значењето на ова „животно“ прашање на планетата Земја. Но, секоја сериозна стручна расправа за животната средина постојано предупредува за негрижата на човештвото на овој план. Денес, нема дилеми, проблемите одамна се препознаени и детектирани, но во практиката неретко затајуваат мерките за нивно решавање. Оттука, не изненадува што сè погласно се зборува дека „загрозувањето на животната средина е дијагностицирана болест на модерното општество“.

Не е фраза дека заштитата на животната средина значи заштита и зачувување на здравјето и животот на луѓето, на квалитетот на екосистемите, заштита на растителниот и животинскиот свет и на културните добра чијшто творец е човекот, зачувување на рамнотежата и на еколошката стабилност на природата, рационално и адекватно користење на природните ресурси, здрав развој на општеството. Ниту, пак, е фраза дека заштитата на животната средина е човеково право, со што се штити човекот, неговата личност и интегритет, но и животното опкружување во кое живее и

работи. Затоа, за неа еднаква одговорност имаме сите, како институционално (државата) така и индивидуално (граѓаните), како на макро (светско) и средно (државно, регионално) така и на микро (локално) ниво. На тоа нè потсетува 5 јуни, кога се одбележува Светскиот ден на животната средина, којшто од 1974 година, на иницијатива на ОН, се претвори во глобална платформа за јавен дијалог и за соработка со земјите во светот за прашања поврзани со заштитата на животната средина. Нема оправдување за „негрижата“ за животната средина, без оглед на причините (недоволна свест, неинформираност, економски интерес, отсуство на политичка волја и слично), а цената што треба да се плати е сè повисока и повисока.

Човекот е неразделен дел од животната средина и ја дели нејзината судбина, но со своето дејствување влијае врз околината нанесувајќи ѝ штета, загадувајќи ја и уништувајќи ја. А последиците од загрозувањето на животот на планетата секаде се исти, од климатски промени, загаден воздух и вода, уништени шуми, изумирање на голем број животински видови, кисели дождови итн. Исти се и апелите за преземање мерки за заштита. Можеби на микро, локално ниво, чекорите што се преземаат за зачувување на животната средина се чинат „мали и незабележителни“, но не само што водат кон промени туку и учествуваат во создавањето на „големата слика“ за животната средина во светски рамки. Примери за тоа има многу. Еден таков е „борбата“ и успехот на Центарот за истражување и информирање за животната средина „Еко-Свест“, којшто заедно со невладините организации во

Македонија, го „спаси“ Националниот парк Маврово и неговата биолошка разновидност, а особено загрозениот балкански рис, од планираната градба на две големи хидроцентрали на ова подрачје. За овој подвиг, директорот на Центарот, заедно со уште неколку активисти за животна средина од светот (Либерерија, Монголија, Исланд, Чиле и Америка) за нивните подвизи, во 2019 година ја доби престижната награда за животна средина „Голдман“. Во тој контекст, ова истражување на локалните приоритети за заштита на животната средина во Македонија е обид непосредно да се детектираат ранливите точки на животната средина „препознаени“ во заедницата и, преку активно граѓанство, да се изградат политики за развој и за унапредување на околината. Односно, преку сеопфатно партнерство на локалните актери, граѓанските организации, младите, јавните институции, граѓаните, да се навлезе во „срцевината“ на прашањата поврзани со животната средина. Истражувањето

е дел од проектот „Локална акција за подобри политики за заштита на животната средина (SHAPE)“, којшто Институтот за комуникациски студии (ИКС), во партнерство со Македонското еколошко друштво (МЕД), го спроведува преку повеќе активности за промоција на политиката за зачувување, заштита и унапредување на квалитетот на животната средина и квалитетот на животот на граѓаните во Македонија. Проектот се реализира со финансиска поддршка на Европскиот инструмент за демократија и човекови права (ЕИДХР) на Европската комисија, со цел поттикнување активно граѓанство за „грижа“ за животната средина, не само како „декларативно“ право на здрава животна средина и природа, туку и како должност за нејзино унапредување и заштита. Со највисокиот правен акт – Уставот, државата е таа која обезбедува услови за остварување на правото на граѓаните на здрава животна средина, но тие не можат и не смеат да бидат неми набљудувачи на тие процеси.

За истражувањето

Акцијата за утврдување на локалните приоритети за политики за заштита на животната средина во Македонија е насочена кон стратешко подобрување на капацитетите за застапување и лобирање на граѓанското општество, кон зајакнување на капацитетите на

младите луѓе да ја прифатат улогата на лидери на заедниците во областа на заштитата на животната средина, како и кон засилување на учеството на јавноста во донесувањето одлуки за животната средина, во согласност со препораките од Архуската конвенција.

Цели на истражувањето и истражувачки прашања

Генерално, целта на оваа акција е да им обезбеди на граѓанското општество и на младите, со збир од вештини и знаења, заштита на јавниот интерес на животната средина во нивните заедници. Односно, целта е партнерство помеѓу граѓанските организации и средните училишта како механизам за зајакнување на соработката на локалните субјекти и ангажирање на младите за почиста и поздрава животна средина. Тоа директно придонесува за зајакнување на капацитетите на граѓанските организации за лобирање и за поддршка на учеството на граѓаните во проблемите со животната средина.

Како посебни цели се нотирани: (1) Подигнување на свеста за проблемите со животната средина што влијаат врз локалните заедници, (2) Притисок врз јавните институции за спроведување партиципативни мерки и активности за одржлив развој, (3) Воведување процеси и процедури за партиципативна политика за унапредување на животната средина во соработка со јавните институции и со другите заинтересирани страни, (4) Подобрување на дијалогот и квалитетот на комуникацијата на граѓанските организации и граѓаните со креаторите на политиките за животната средина.

Тргувајќи од тоа дека локалните заедници имаат свои специфичности, но и заеднички карактеристики поврзани со животната средина, како главни истражувачки прашања се дефинирани:

- Колку граѓанските организации придонесуваат во формулирањето и спроведувањето акциски планови за заштита на животната средина во локалната самоуправа?
- Како младите активно да се вклучат во локалната заедница за прашањата од животната средина?
- Како активно да се ангажираат граѓаните за унапредување на животната средина во својата локална заедница?
- Кои се клучните приоритети на граѓаните и на младите за заштита и унапредување на животната средина во локалните заедници?
- Како да се унапреди образовниот систем за зачувување и заштита на животната средина?

Предметно-методолошка рамка

Речиси невозможно е да се даде точна и прецизна бројка колку за последните 10-ина години во Македонија се реализирани национални, регионални или локални проекти за животната средина, било преку надлежните државни институции (министерства), било преку невладините организации. Оваа акција, како своевидно продолжение (лонгитудинален проект) на претходните истражувачки активности за одржлив развој, преку сеопфатно партнерство на локалните актери (граѓанските организации, младите, јавните институции, граѓаните и медиумите) навлегува во срцевината на прашањата поврзани со животната средина. Оттука, предмет на „опсервација“ се локалните заедници (општини) со заштитени подрачја од категоријата „споменици и паркови на природата“, коишто се под надлежност на локалната самоуправа, но и под закана за нивна деградација поради загадувањето на воздухот, водата, почвата. Тука спаѓаат Смоларските и Колешинските Водопади, мочуриштето Моноспитово и шумата Чем

Чифлик во Струмичкиот Регион, кањонот на Демир Капија, паркот на природата Езерани во Ресен и други.

Конкретно, истражувањето емпириски е реализирано во шест целни географски региони, токму од групата „заштитени подрачја“, коишто се соочуваат со бројни проблеми и предизвици во животната средина. Тоа се областите со заштитени подрачја – Преспа, Струмица, Демир Капија, Пелагонија, Тиквеш, Охрид. Во овие општини, локалните власти имаат локални акциони планови (со мерки и активности) за животната средина (ЛЕАП), но повеќето од нив или не се ажурирани, или не се објавени. Прилеп има акциски план од 2003 година, Демир Капија од 2011 година, Охрид од 2012 – 2017 (со подготовка за 2019 – 2022), Битола од 2016 година, а само Струмица (за периодот 2016 – 2022 година) и Ресен (за периодот 2017 – 2022 година) актуелни акциски планови. Според Законот за животна средина, локалните акциски планови се донесуваат за период од 6 години (член 60). Во исто време, во овие региони (општини) има повеќе

од 90 граѓански организации коишто работат на различни тематски области (органско земјоделство, алтернативен туризам и други) тесно поврзани со животната средина. Формирани се и движења за животна средина како одговор на потенцијалните закани, како што се можностите за отворање рудници во Струмичкиот Регион, загадувањето на воздухот во Пелагонија или нелегалната градба и отстранувањето на отпадот во Охрид и Струга. Но, отсуството на ресурси и ефикасни алатки за јавно застапување, лобирање и екоактивизам ги ограничува во поефикасното дејствување против „лошите политики“ за животната средина. Што се однесува на образовните капацитети (средните училишта) на младите, тие се различни од регион до регион. На пример, Демир Капија нема средни училишта и учениците учат во соседните општини Неготино и Кавадарци. Во Преспа, Ресен, има само едно средно училиште, Струмица има пет државни и една приватна гимназија, Тиквеш пет државни средни училишта, а Охрид осум средни училишта. Најмногу средни училишта има во Пелагонискиот Регион, 16 државни и едно приватно училиште.

Во истражувањето се опфатени неколку целни групи: граѓанските организации, средношколците, професорите, јавните институции и граѓаните, при што клучна улога имаат граѓанските организации и младите, со вклучување на малцинствата, маргинализираните групи и граѓаните со различно културно и етничко потекло.

(1) Граѓанските организации имаат суштинско значење за развој и усвојување одржливи принципи на заштита на животната средина во пракса (и локално и национално) и тие се главни двигатели на позитивните промени во животната средина. Нивното вклучување во работата на надлежните органи за заштита на животната средина е неопходна за обезбедување транспарентност, одговорност и учество на јавноста. Тие се клучната засегната страна во

исполнувањето на целите на акцијата и главните двигатели на позитивни промени во животната средина. Исто така, тие се вистинскиот „пат“ преку којшто граѓаните можат поефективно да ги остварат своите права и барања, а младите да создадат нова креативна сила за решавање на предизвиците во животната средина.

(2) Средношколците се посебна целна група која нема значајно образование за животната средина како „активни и еколошки свесни граѓани“, иако во наставните програми и предмети во училиштата тематски се застапени (предвидени) методски единици за животната средина. Тие не ја „препознаваат“ ни својата „моќ“ за детектирање и алармирање за проблемите со животната средина во своите заедници, како и за користење на „алатките“ (Совет на млади во рамките на локалната самоуправа) за влијание врз локалните власти (општините) за креирање на политиките за животната средина, а да не зборуваме за остварување на своите (човекови) права и слободи.

(3) Јавните институции се субјекти одговорни за усвојување и спроведување мерки за заштита на животната средина. Но, тие немаат ексклузивно право политиките и стратегиите за животната средина да ги градат без транспарентност и без вклучување на јавноста (граѓаните). Токму отсуството на државна акција и недостигот од ресурси на институциите (на локално ниво) за усвојување „здрави мерки“ за заштита на животната средина доведе до поткопување на важните еко системски услуги, природните ресурси и биолошката разновидност на локално ниво. Охрабрува донесувањето акти како што се локалните еколошки акциски планови (ЛЕАП), поддршката на проекти за животната средина, како и подготвеноста за соработка со граѓанските организации.

(4) Граѓаните се најнепосредните „корисници“ на правото на здрава животна средина, но тие имаат и обврска да ја унапредуваат и да ја штитат животната

средина и природата. Предуслов за тоа е нивното вклучување во процесот на донесувањето одлуки за прашања од животната средина, не формално туку суштински. Но, во отсуство на сигурен извор на информации и соодветно знаење за препознавање на одредени прашања за животната средина, им се одзема правото

активно да партиципираат и тие добиваат етикета на „пасивни и незаинтересирани набљудувачи“ на загадувањето на „воздухот и водата, уништувањето на плодната почва, шумите и реките... во средината во која живеат“, односно на уништувањето на добрата што се клучни за егзистенција и благосостојба на сите.

Методи на истражување

За потребите на истражувањето се применети неколку методи и техники, вклучувајќи го и пристапот за унапредување на човековите права.

(1) Деск-истражување. Анализа на веб-страници на поголемите индустриски капацитети од истражуваните области, акциски планови за животна средина на општините, медиумски објави, со цел да се добие слика за загадувањето на животната средина од бизнис-секторот.

(2) Анализа на содржина. Квантитативно-квалитативен пристап на клучни документи, како закони, национални стратегии, конвенции, акциски планови за животната средина. Акцентот е врз дефинирањето, целите, активностите за заштита и унапредување на животната средина.

(3) Фокусни групи. Реализирани се 5 фокусни групи со претставници на граѓанските организации (во секоја со 2-6 претставници), кои во своите активности ги опфаќаат темите и прашањата со животната средина, и 6 фокусни групи со средношколци (составени од 6 – 11 ученици од сите години средно образование) во регионите дефинирани со истражувањето. Со граѓанските организации се дискутираше за нивните активности (проекти, кампањи, семинари) поврзани со животната средина во локалната самоуправа; комуникацијата со локалната власт за прашања и проблеми на животната средина што ја тангираат локалната заедница; соработката со

граѓаните, младите за анимирање на проблемите поврзани со животната средина; предизвиците, проблемите и ограничувањата при реализирањето активности за животната средина. Со средношколците акцентот беше врз нивната запознаеност со прашањата и проблемите на животната средина во локалната заедница, вклученоста на животната средина во наставната програма во училиштата, нивното познавање, интерес и активизам за зачувување на животната средина во општината и вклученоста во разни настани поврзани со животната средина, комуникацијата со невладиниот сектор и со локалната власт за прашањата и проблемите на животната средина.

(4) Длабинско интервју. Спроведени беа 17 длабински интервјуа со засегнатите страни – локалните власти, академски и стручни лица од областа на животната средина, наставници во средните училишта, итн. Тематски, интервјуата беа поделени во два посебни кластери со соодветни прашања: (1) претставници на националните и на локалните власти и инспекторати; (2) академски и стручни лица од областа на животната средина и наставници во средните училишта (по предмети во коишто е застапена животна средина). За првиот кластер, прашањата се однесуваат на политиката на државата на национално и на локално ниво за развој и унапредување на животната средина (документи, стратегии); на проблемите за нејзиното реализирање (финансии, човечки фактор, поделбата на

национално и локално, интерсекторско ниво, отсуството на функционални канали на комуникација и размена на информации), на приоритетни области од животната средина (биодиверзитетот, водата, воздухот, отпадот); на соработката на државните со локалните власти за спроведување на мерките за заштита на животната средина и други. За вториот кластер, прашањата беа насочени кон значењето на животната средина

(како мултидисциплинарна наука); кон знаењето, свеста и одговорноста на граѓаните за нејзино зачувување; кон потребата од градење соодветни мерки за заштита и развивање на животната средина и нивно доследно спроведување; кон поттикнување и активно вклучување на младите во различни активности поврзани со животната средина (посебни наставни целини, семинари, конкретни ангажмани, кампањи) и други.

Теоретско-нормативни основи

Концептот на животната средина

Нема нешто што би било толку вредно за проучување како природата

Никола Тесла

Денес речиси нема човек којшто не зборува за животната средина, за нејзината заштита и зачувување. Самиот термин „животна средина“ има широк спектар од значења и толкувања. Наједноставно кажано, тоа е „природното опкружување“. Некој тука ќе ги „смести“ водата, воздухот и почвата, друг ќе ги додаде растенијата, животните и микроорганизмите, а трет – економските, социјалните и политичките елементи формирано од човекот што го сочинуваат културното милје. Станува збор за цел еден комплекс од физички, биолошки и културни елементи меѓусебно поврзани на различни начини, како индивидуално така и колективно. Природното опкружување игра клучна улога во постоењето на животот на Земјата и им помага на човекот, на животните и на другите живи суштества да опстојат.

Терминолошки, поимот „животна средина“ датира од крајот на 70-тите години од 20. век и потекнува од францускиот збор „environ“, што значи опкружување, а вклучува природни биотички (човечките суштества, растенијата, животните, микробите) и абиотички фактори (светлината, водата, воздухот, почвата), како и создадените вредности чии комплексни меѓусебни односи го сочинуваат опкружувањето, односно просторот и условите за живот.

Дефиниции има безброј, животната средина како „агрегат на сите надворешни сили, влијанија и состојби, кои влијаат врз животот, природата, однесувањето и растот, развојот и зрелоста на живите организми“ (Douglas and Holland), како „збир на сите состојби и влијанија кои дејствуваат врз развојот и животот на сите органи“ (T.N. Khoshoo), како „физичко опкружување кое е заедничко за сите нас, вклучувајќи го воздухот, просторот, отпадот, земјата, растенијата и животинскиот свет“ (Simon Ball and Stuart Bell), како „неразделен, целосен систем составен од физички, хемиски, биолошки, социјални и културни елементи, кои се поврзани индивидуално и колективно на огромен број начини“ (Kalavathy). Ајнштајн во една пригода има забележано дека „околината е сè што сум јас“.¹

Животната средина е составена од две клучни компоненти: природни и вештачки. Природните ги сочинуваат литосферата, хидросферата, атмосферата и биосферата, а вештачките – оние создадени од човекот. Несомнено, животната средина е комплексен поим којшто ја опфаќа природата и нејзиното опкружување, основните природни елементи, воздухот (гасовите како кислородот, јаглородиоксидот, азотот), водата (сите океани, мориња, езера, реки, потоци), земјата (почвата, карпите, планините), сите организми на земјата (растенијата, животните и микроорганизмите), но и енергијата, материјалните добра, културното

¹ Види повеќе дефиниции за животната средина, <https://inspirajournals.com/uploads/Issues/159348613.pdf>

наследство, како дел од опкружувањето кое со својот ум и работа го создал човекот. Неа истовремено ја сочинуват и разни објекти, населби и инфраструктура коишто ги изградил човекот. Оттука и нејзиниот мултидисциплинарен карактер; таа ги опфаќа хемијата, физиката, медицинската наука, земјоделството, јавното здравство итн. Ги проучува изворите, реакциите, транспортот, ефектот и судбината на физичките, биолошките видови во воздухот, водата и почвата и ефектот од човековата активност врз нив.² Истовремено, животната средина е „јавно добро“ (вредност) и како таква, не го исклучува правото на поединецот на адекватна животна средина. Човекот е неотуѓив дел од животната средина, тој ја дели нејзината судбина, но и со своето дејствување влијае врз животната средина, најчесто нанесувајќи ѝ штета, загадувајќи ја и уништувајќи ја. Човекот, од својот настанок, е нераскинливо поврзан со природата што го опкружува и затоа од негов витален интерес се опстанокот и зачувувањето на животната средина, а тоа најлесно се постигнува со хармоничен и усогласен однос кон природата. Кога ќе исчезне хармоничниот однос со природата, настанува загадување и уништување на животната средина.

Тогаш се отвора прашањето за заштитата на животната средина, како збир од активности за заштита на природата и нејзините добра, за спречување на појава на штети и загадување на природата, за намалување и отстранување на штетите и штетните последици нанесени врз природата. Тоа се и сите активности насочени кон отстранување на последиците по природата и нејзиното опкружување, односно насочени кон враќање на претходната состојба пред штетата настаната, пред сè, поради несоодветното и неодговорно однесување на човекот. „Човекот има основно право

на слобода, еднаквост и соодветни услови на живот во квалитетна животна средина што дозволува достоинствен живот и благосостојба, но тој носи и одговорност за заштита и подобрување на животната средина за сегашните и за идните генерации.“³ Но, токму кога станува збор за заштитата на животната средина, како и за заштитата на природата, тие честопати се поистоветуваат со екологијата, што не може да се прифати како аксиома. Етимолошки, терминот екологија е изведен од грчкиот „оикос“, што значи „живееалиште“ или „куќа“ и се однесува на „место на живеење“. Има различни дефиниции за екологијата, како „научна природна историја“, „проучување на биотичките заедници“ или „наука за населението во заедницата“, но несомнено, најсеопфатна и наједноставна е дека таа е „студија на животните и растенијата во нивните односи едни со други и со нивната околина“. Екологијата е фокусирана врз проучување на интеракцијата помеѓу организмите и нивната околина, односно на комплексната структура и функционирањето на природата во целина, вклучувајќи го и човекот (човештвото) како специфична компонента на биолошките системи на земјата. Денес таа го проучува не само односот меѓу животната средина и различни живи суштества, туку и меѓусобниот однос помеѓу различни живи суштества, протокот на енергијата и кружењето на материјата во природата, распоредот и густината на популацијата на органските видови, начинот на живот и однесувањето во дадени услови во опкружувањето, со крајна цел да ги утврди начелата врз коишто почива заедничкиот живот на организмите во секоја животна средина.⁴ Ние ја проучуваме екологијата за да научиме како функционира природата. И екологијата има мултидисциплинарен карактер и се потпира врз бројни научни гранки, посебно геологијата, географијата, метеорологијата, климатолошката генетика, хемијата,

2 Види повеќе: [http://www2.hcmuaf.edu.vn/data/quoctuan/Basics_of_Environmental_Sci%20\(Section%201\).pdf](http://www2.hcmuaf.edu.vn/data/quoctuan/Basics_of_Environmental_Sci%20(Section%201).pdf)

3 Види Принцип 1 од Декларацијата за човековата околина, Стокхолм 1972 година: shorturl.at/bAE48

4 Види повеќе: https://www.researchgate.net/publication/313415696_Ekologija_kao_naucna_disciplina

физиката, биологијата, математиката, па дури и компјутерските науки.

Несомнено, животната средина и екологијата се тесно поврзани принципи, но далеку од тоа дека се исти. Сумирано, животната средина е сè што нè опкружува, додека екологијата е како функционира сето тоа. Заштитата на животната средина (environmental science) е гранка на екологијата што го проучува човечкото влијание врз животната средина. Клучни проблеми за екологијата се интеракцијата помеѓу организмите со нивната околина, нивната адаптација, промените во екосистемот и влијанието на надворешните фактори врз популацијата

Меѓународни стандарди и документи

Сериозен пристап кон прашањето на животната средина на глобален план нема сè до 1972 година, кога во Стокхолм е одржана Првата меѓународна конференција на ОН под работен наслов „Човекот и биосферата“, која претставува пресвртница во односот на човештвото кон животната средина. На конференцијата ќе биде укажано на алармантната состојба на квалитетот на животната средина и нужноста од решавање на глобалните еколошки проблеми, како што се емисијата на загадувачи во атмосферата (гасовите, течностите, прашината), загадувањето на водата (морињата, океаните, реките, езерата), акумулацијата на токсичен и нетоксичен отпад, деградацијата на изворите на енергија (суровата нафта, јагленот, гасот), осиромашувањето на озонот, уништувањето на биолошката разновидност, осиромашувањето на минералните суровини, предизвикувањето еколошки катастрофи итн. Со донесувањето на *Декларацијата за човековата околина*⁵, за првпат се заклучува дека токму околината е прашање од првостепено значење на

специфични организми, додека животната средина е насочена кон идентификација и анализа на интеракцијата помеѓу хемиските, биолошките и физичките елементи присутни во животната средина и нивното влијание врз екосистемот и организмите што живеат во него. Целта на екологијата е да го разбере животниот процес на целокупниот биодиверзитет и да ги анализира факторите што влијаат врз застапеноста и дистрибуцијата на организмите, а на науката за животната средина – да ги идентификува внатрешните и надворешните фактори што влијаат врз животната средина и организмите кои живеат во неа.

светско рамниште. Но, она што е уште поважно, во неа се истакнува дека „човекот има основно право на слобода, еднаквост и соодветни животни услови во животната средина чијшто квалитет овозможува достоин живот и благосостојба“.

Оттогаш па до 1992 година, доаѓа до невиден подем на бројот и разновидноста на меѓународни правни инструменти за заштита на животната средина. Во 1992 година во Рио де Жанеиро, ОН ќе ја одржат Втората меѓународна конференција, која ќе ја потврди глобалната загриженост за животната средина, а особено за прашањата на глобалното загревање и губењето на биолошката разновидност, и за првпат ќе биде укажано на поврзаноста помеѓу развојот и заштитата на животната средина. На Конференцијата ќе биде усвоена *Конвенција за биолошката разновидност*⁶, под што се подразбира тоталитетот на сите живи организми како составен дел од екосистемот и ја вклучува разновидноста на видовите, меѓувидовите, животните заедници, нивната меѓузависност и урамнотезено

5 Види: shorturl.at/koM69

6 Види: <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>

дејствување како клуч за здравјето на планетата како целина.

Потоа следи вистинско будење на свеста и поголем интерес за животната средина и нејзината заштита, најнапред во најразвиените индустриски земји на Запад, а подоцна интересот се шири во сите земји во светот. За значењето на оваа конвенција зборува и фактот што Генералното собрание на ОН во 2010 година ќе усвои нов стратешки план за меѓународните и национални активности за зачувување на биолошката разновидност и ќе прогласи **десетлетие на биолошката разновидност** од 2011 до 2020 година⁷. Треба да се спомне и рамковната Конвенција на ОН за климатските промени, донесена во Кјото во 1997 година, чија клучна цел е спречување и намалување на емисијата на отровни гасови, пред сè јаглерод диоксидот, коишто се сметаат за главни причини за зголемувањето на температурата на земјата, односно за создавањето на ефектот на „стаклена градина“. Следат бројни меѓународни конвенции за зачувување на природата, животните и билките, птиците, природните богатства, за заштита на морската средина, за заштита на светското природно и културно наследство и други. Списокот е непрегледен, што јасно зборува за сериозноста на еколошките проблеми, односно за значењето на животната средина.

Посебно треба да се издвои *Универзалната декларација за човековите права*, според која „сите човечки суштества се раѓаат слободни и еднакви по достоинство и права“ и имаат право на живот, слобода и

сигурност, слобода на движењето, слобода на мислата, совест и религија, право на работа, право на социјална сигурност, право на образование..., но и (според член 31) „право на одржување на еколошката рамнотежа во својата животна средина што ја делат со сите други живи суштества, животни и растенија, чијшто опстанок, како и гаранцијата за сопствениот опстанок, треба да биде обезбеден“ (Skenderović, 2015:177). Притоа, правото на живот како витална основа за уживање на сите други човекови права го вклучува и правото на заштита на животната средина, а зачуваната и заштитена животна средина е основа за уживање на правото на живот. Во истиот контекст, еден од најзначајните акти за животната средина е *Арухската конвенција* – Конвенцијата за пристап до информации, за учество на јавноста во одлучувањето и пристап до правда за прашања поврзани со животната средина⁸, донесена 1989 година, во која се нагласува обезбедувањето „гаранција на правата на секој граѓанин на чиста и здрава животна средина“.

Во целина, од 70-тите години до денес, Европската Унија има одобрено над 200 прописи за заштита на животната средина, а во светски рамки се проценува дека постојат повеќе од 700 мултилатерални спогодби и повеќе од 1000 билатерални спогодби за различни аспекти на животната средина. Нивната цел е заштита и унапредување на животната средина преку стандарди и почитување на институционалните правила и норми. Воедно, тие претставуваат еден од најзначајните глобални напори за заштита на животната средина во светот.

Македонска регулатива

Во Македонија, заштитата и унапредувањето на животната средина е темелна вредност на уставниот поредок на државата (член 8) и секој човек има право на здрава животна средина како и должност да ја унапредува и да ја штити, а државата е таа

која обезбедува услови за остварување на правото на граѓаните за здрава животна средина (член 43). Покрај тоа, во правниот поредок се нормирани повеќе прописи што ја регулираат оваа материја. *Законоџ за живојна средина*⁹ е донесен 2005 година

7 Види: 65/161. Convention on Biological Diversity, <https://undocs.org/A/RES/65/161>

8 Види: <https://www.unep.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43mac.pdf>

9 Види: <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/ACF1AC118E6F81438BE8DD53D5A613F0.pdf>

(со 11 промени и дополнувања) и тој ги регулира правата и обврските на државата, општините, правните субјекти и физичките лица во обезбедувањето услови за заштита и подобрување на животната средина, како и правото на здрава животна средина. Тој е рамка од која се генерираат сите други закони коишто регулираат прашања од сферата на животната средина.

Не помалку важен е и *Законоџ за заштитата на природата* донесен 2004 година (со 10 промени и дополнувања), којшто ја регулира заштитата на природата преку заштита на биолошката разновидност и заштита на природното наследство во заштитени зони, заштитата на природните реткости, како и користењето на природните ресурси за економски намени. Тука се и Законот за водите, Законот за управување со водите, Законот за заштита од бучава, Законот за светско природно и културно наследство, Законот за квалитет на амбиенталниот воздух, Законот со управување со отпадот, Законот за генетски модифицирани организми и други. Тука спаѓаат и Стратегијата за животна средина и климатски промени (2014 – 2020), како и стратегиите за заштита на природата (2017 – 2027), за биолошката разновидност (2018 – 2023), за одржлив развој (2009 – 2030), за водите (2012 – 2042), за инвестициите во животната средина (2009 – 2013), за управување со отпадот (2008 – 2020).

На локално ниво, клучен е *Законоџ за локална самоуправа*¹⁰ донесен 2002 година, којшто ги регулира надлежностите на општините за урбанистичко планирање, за локалниот економски развој, комуналните дејности, културата, социјалната и здравствената заштита, образованието и заштита на животната средина, односно мерките за заштита и спречување на загадувањето на воздухот, водата, земјиштето, заштитата на природата, заштитата од бучава и нејонизирачкото зрачење (член 22). Формално-правно, локалните заедници

(општините) преку посебни сектори (и во нивни рамки, преку одделенија и единици) се грижат за животната средина и активностите на тој план ги реализираат во согласност со локалните еколошки акциски планови (ЛЕАП), поткрепени со стратегии, проекти, соработка со граѓанските организации. Секоја општина има своја „карта“ (профил) со дефинирани специфичности и вредности (историски, климатски, природно-географски, демографски, инфраструктурни, природни ресурси), како база за градење соодветни, краткорочни или долгорочни стратегии, планови, програми за зачувување на животната средина, што понатаму ја креира глобалната „слика“.

Во исто време, Македонија е потписник на бројни меѓународни конвенции, договори, протоколи, на пример на Конвенцијата за оценка на влијанието врз животната средина во прекуграничен контекст (1991), на Конвенцијата за пристап до информации, учество на јавноста во одлучувањето и пристап до правдата за прашања поврзани со животната средина (Архус, 1999), на Конвенцијата за биолошката разновидност (1997), на Конвенцијата за заштита на дивиот растителен и животински свет и природните живеалишта во Европа (1997), на Конвенцијата за заштита на светското културно и природно наследство (1977), на за далекусежно прекугранично загадување на воздухот (1979), на Базелската конвенција во врска со контролата врз прекуграничните загадувачи со опасен отпад и неговото депонирање (1997), на Виенската конвенција за заштита на озонскиот слој (1994), на Монреалскиот протокол во врска со супстанциите што го осиромашуваат озонскиот слој (1994), на Европската конвенција за пределот (2000), на Рамковната конвенција на ОН за климатските промени (1997), на Протоколот од Кјото за климатските промени (2004) и на многу други.

Наоди од истражувањето

Влијанието на бизнис-секторот врз животната средина

Сите региони коишто беа предмет на ова истражување, без исклучок, се соочуваат со неколку клучни „загадувачи“ на животната средина, како што се големите индустриски капацитети и земјоделството. Како посебен пример се издвојува Охридскиот Регион, којшто се соочува со неконтролираната урбанизација и узурпација на крајбрежјето на Охридското Езеро, кое е под посебна заштита на УНЕСКО. Токму поради ова, УНЕСКО го стави Охрид на списокот на загрозени светски наследства.

Во **Пелагонискиот Регион**, со децении наназад како главен загадувач се појавува најголемата термоенергетска централа РЕК Битола. Оваа термоелектрана, која работи на јаглен, годишно испушта околу 2.700 тони ПМ 2,5 честички во воздухот и околу 67 илјади тони сулфурен диоксид. Капацитетот сè уште работи со застарена технологија, а на последиците од таквата работа укажува и мрежата на граѓански организации „Бенквоч“ во извештајот за најголемите загадувачи на Балканот, именуван како „Усогласи или затвори“.

Со емисии на прашина 2,5 пати повисоки од дозволеното и со двојно зголемени емисии на сулфур диоксид за само една година, електраната РЕК Битола е една од најголемите загадувачи во регионот, а можеби и во Европа, [...]”¹¹

Во Македонија од неодамна е донесена нова **Стратегија за развој на енергетиката до 2040 година**¹², според која во земјата во следните две децении ќе треба да се затворат сите термоелектрани што работат на јаглен, односно ќе се премине кон обновливи извори на енергија. Од мрежата „Бенквоч“, исто така, посочуваат и на потребата од што побрзо донесување на Програмата за имплементација на стратегијата, која ќе значи намалување на работните часови и затворање на комбинатот во предвидениот рок, а со тоа и решавање на проблемот со загадувањето што произлегува од овој индустриски капацитет.

РЕК Битола, освен што го загадува воздухот, предизвикува последици и врз почвата во Пелагонискиот Регион. Ова се должи на пепелта која се исфрла на отворено на депонијата во РЕК, а која има зголемена радиоактивност, на што укажува истражувањето што го спроведе Биотехничкиот факултет од Битола и Универзитетот „Аристотел“ од Солун:

¹¹ Види: shorturl.at/dtWlK

¹² Види: shorturl.at/hqE69

Не беше испитувана само површината околу РЕК, туку површината од цела Пелагонија, како и мовта од Пелистер. Со резултатите што беа добиени од ова истражување, беше утврдено дека дури и мовта на Пелистер содржи траги од загадувањето што се шири со прашина од РЕК „Битола“. Пепелта, преку прашина и воздухот, се шири насекаде не само во Битола, туку и по Прилепскиот Регион, па до Пелистер, значи доаѓа над цела Битол¹³...

И Тиквешкиот Регион се соочува со сличен еколошки проблем, којшто е последица од работата на топилницата за фероникел во Кавадарци, „Фени“, сега под ново име, „Еуроникел“. Емисиите на чад и прашина коишто ги испушта овој капацитет содржат висок степен на никел којшто го загадува не само воздухот, туку и почвата и водата. За разлика од РЕК Битола, Еуроникел има А интегрирана еколошка дозвола, со која индустриските капацитети имаат законска обврска да ги минимизираат негативните влијанија од своето работење врз животната средина. Во објава од 2014 година во медиумите, се констатира дека „Фени индустри“ во своите производствени процеси користела иситнета гума како алтернативно гориво, занемарувајќи го фактот дека при нивното согорување се испуштаат штетни материји во воздухот. Имено:

Со зголемениот процент, практично Фени доби дозвола повеќе да загадува, а најреволтирани од ова се кавадарчани. По ваквата одлука на ресорното Министерство, заседаваше и Советот на Општина Кавадарци и одлучи веднаш да вложи жалба на одлуката на Министерството.¹⁴

Иако оваа проблематика не е актуелна последните години и не може да се најдат

понови податоци за загадувањето што го предизвикува Фени, на фокусната група со средношколците и во интервјуто со професорот од Кавадарци беше посочено дека оваа фабрика загадува.

Во Демир Капија не се идентификувани поголеми еколошки проблеми како резултат на стопанските дејности, со исклучок на податокот од Локалниот акциски план за животна средина за Општина Демир Капија (ЛЕАП) од 2011 година, во којшто се укажува на штетното влијание на индустриските капацитети ТЕЦ Неготино и Фени кои, иако не влегуваат во оваа општина, се наоѓаат во непосредна близина.

За Преспанскиот Регион најгорлив еколошки проблем е загадувањето предизвикано од употребата на пестициди од страна на земјоделците кои одгледуваат јаболка. На големите количини хемикалии што се употребуваат и на штетните последици од нив врз животната средина укажуваат и истражувањата на Програмата за развој на Обединетите нации (УНДП), според кои:

...во Преспанскиот Регион секоја година за земјоделството се користат над 65 тони пестициди. Нивната употреба е закана за овој еколошки систем со уникатност од глобално значење. Преспа е живеалиште на околу 2.000 видови животни и растенија: над 200 видови птици и 23 видови риби, од кои 9 се автохтони, како што потврдуваат официјалните научни истражувања.¹⁵

Проблем за овој регион е и одлагањето на органскиот отпад, како и користењето на водата од езерото за наводнување, што влијае врз намалување на нивото на водата, на што се укажува во истото истражување на УНДП.

13 Види: <https://sdk.mk/index.php/sakam-zeleno/zagaduvaneto-od-rek-bitola-stignuva-duri-prilep-pelister/>

14 Види: <https://faktor.mk/ekologija-feni-industri-dobi-dozvola-da-gori-povekje-guma>

15 Види: <https://www.slobodnaevropa.mk/a/30485715.html>

Недостигот од податоци за употребувањето на водите и користењето на над 65 тони пестициди за земјоделството не се единствените проблеми. Податоците од истражувањата на УНДП покажуваат дека во регионот се фрлаат и над 10.000 тони биоразградлив отпад.¹⁶

Уште еден фактор којшто придонесува кон загадување на Преспанското Езеро е отпадот од индустриските капацитети што се наоѓаат покрај реките кои се сливаат во езерото и го загадуваат, како што е примерот со Голема Река.

Со сличен проблем на загадување од несоодветна употреба на пестициди и исфрлање на земјоделскиот отпад, се соочува и **Струмичкиот Регион**. Ако се земе предвид дека една од поважни индустриски гранки во овој регион е земјоделството, не може да се занемари проблемот со загадувањето од пестициди, палењето на стрништата и земјоделскиот отпад. Но, третирањето на отпадот не е проблем само за овој регион, туку за сите региони, бидејќи влијае врз загадувањето на почвата, водата и воздухот, а со тоа и врз здравјето на луѓето.

За разлика од горепосочените региони, каде што индустриските капацитети и земјоделието беа главните причинители за загадување на животната средина, Охридскиот Регион се соочува со неконтролираната урбанизација, узрпацијата на крајбрежјето, со отпадните води што се излеваат во езерото и со неодржливите туристички практики. Охридското Езеро, кое се вбројува во едно од најстарите езера во светот, како и Охрид, со својот автентичен изглед, архелоски остатоци и Националниот парк „Галичица“, се на листата на светското наследство на УНЕСКО. Но, иако овој регион е под посебна заштита, бесправно изградени објекти се сретнуваат во Националниот

парк „Галичица“, на крајбрежјето и во централното подрачје на градот. На низа сериозни нарушувања предизвикани од непланското градење укажува и УНЕСКО:

... нема напредок во решавањето на проблемите во животната средина и дека заштитеното охридско подрачје е под континуирани закани од градежни потфати [...]¹⁷

И последните препораки на УНЕСКО, меѓу другото, се однесуваат на барања на изготвување детален инвентар на сите бесправно изградени објекти и спроведување постапки за оцена на влијанијата врз животната средина, како и отстранување на бесправно изградените објекти, а посебно во Националниот парк „Галичица“. Со непланското градење се вознемируваат и се уништуваат живеалиштата на различни растителни и животински видови коишто се специфични за езерото. Туризмот како сектор исто така има негативно влијание врз биолошката разновидност, на што се посочува и во Националната стратегија за заштита на природата 2017 -- 2027, во која се констатира дека:

Влијанието на секторот туризам врз биолошката разновидност доведува до низа несакани последици. Една од закани е поврзана со туристички активности (рекреација или наменско набљудување на природата) во заштитените подрачја, кои не се регулирани со плановите за управување со заштитените подрачја, или не постојат доволно ресурси за успешно справување со истите, или пак недоволно се спроведуваат пропишаните мерки.¹⁸

¹⁶ Види: <https://www.slobodnaevropa.mk/a/30485715.html>

¹⁷ Види: shorturl.at/bfAL

¹⁸ Види: shorturl.at/pDLTU

Екологијата и животната средина во средните училишта

Живеењето во здрава животна средина е фундаментално човеково право на секој поединец. Но, она што е исто така многу важно е дека секој од нас не само како индивидуа, туку и колективно, треба да придонесува кон нејзино зачувување. Еден од најзначајните акти од Архуската конвенција од 1989 за животната средина се однесува на обезбедувањето на „гаранција на правата на граѓаните на чиста и здрава животна средина“. И во Македонија, заштитата и унапредувањето на животната средина е втемелена во уставниот поредок на државата, според којшто секој човек има право на здрава животна средина, но и обврска да ја штити и да ја унапредува. Овие права и обврски се однесуваат и на младите, поради што законите предвидуваат оваа значајна област да биде застапена во формалното образование уште од најрана возраст.

Во Законот за животна средина (член 48)¹⁹ член 1 има одредби со кои се гарантира дека во секоја од наставните програми за основно и за средно образование треба да бидат застапени тематика и проблеми од областа на екологијата и животната средина, со цел поттикнување на свеста кај младите за унапредување на заштитата на животната средина. За суштинско запознавање на младите со оваа област, особено е значајно да се утврди дали во рамките на образовниот процес доследно се реализираат часови по екологија и животна средина и дали е тоа доволно, како и дали учениците од наставата добиваат доволно информации и знаење да ги препознаваат еколошките проблеми, да алармираат за нив и активно да се вклучуваат во нивно решавање.

Ова истражување, кое ја опфаќа целната група на средношколците, има за цел да одговори на следните прашања:

- Како средношколците ја разбираат и ја дефинираат екологијата и животната средина како основно човеково право?
- Колку темите поврзани со екологијата и животната средина се застапени во средното образование?
- Дали и на каков начин средношколците се вклучуваат во активности за заштитата на животната средина?
- Колку е оваа целна група запозната со работата на граѓанските здруженија и на јавните институции за заштита на животната средина?
- Колку тие ги препознаваат еколошките проблеми во својата локална заедница?

¹⁹ Види: shorturl.at/NRZ25

Од анализата на фокус-групите спроведени со средношколци од шесте региони, очигледно е дека младите ја препознаваат важноста од живеењето во здрава животна средина како основно човеково право и сметаат дека неколку часа во годината за обработка на теми од екологијата и заштитата на животната средина се сосем малку, со оглед дека свесноста на граѓаните е на многу ниско ниво. Заштитата на животната средина тие ја дефинираат како преземање акции со коишто ќе се намалат негативните ефекти врз природата и околината во која живеат. Но, исто така, тие ја разбираат и обврската таа да се заштити и да се зачува за идните генерации. Според нив, заштитата на животната средина претставува:

„Преземање акција за подобрување на околината во којашто живееме.“²⁰

„Да ја сфатиме вредноста на природата и да ги сфатиме последиците од негрижата. Да живееме во симбиоза со околината. Да бидеме сојузници со природата.“²¹

„Ние сме тие што треба да ја заштитат и да ја остават на наредните генерации таква каква што сме ја нашле. Промената треба да почне од нас. Ние треба да станеме свесни дека треба да промениме нешто во нашето однесување во однос на животната средина и да ги поттикнеме другите да го прават тоа.“²²

Застапеноста на екологијата во наставната програма со неколку тематски единици во годината, според средношколците, не е доволна. Тие сметаат дека не се пристапува со вистинското внимание кон оваа тема, која е од сè поголема важност

во нашето секојдневно живеење. Најмногу за екологија и заштита на животната средина се учи по природните науки, како биологија, географија, хемија и физика, додека материјалот по овие теми најчесто се обработува со класични предавања, а поретко со презентации и дебати. Екологијата и заштитата на животната средина се споменуваат и во јазичните предмети (Македонски јазик, Англиски јазик...), каде што учениците имаат задача да напишат есеј, како и по предметот Спорт, каде што се организираат активности во природа (возење велосипеди и планинарење). Дека на екологијата во образовниот систем не ѝ се пристапува на вистинскиот начин покажува и тоа што обработката и начинот на реализацијата на овие часови се оставени на слободата и умешноста на самиот наставник. Па така, повеќето наставници на оваа тема не ѝ придаваат доволно внимание, најчесто ја оставаат за обработка на крајот од годината или ја прескокнуваат не обработувајќи ја воопшто. Ова може да се констатира од изјавите на средношколците:

„Многу малку е застапено во предметите што некои и го прескокнуваат.“²³

„Социологија, хемија, биологија, физика, македонски јазик, физичко има теми каде што се спомнува екологија, но не се става многу акцент од страна на професорите, не го вреднуваат тој дел. Со тоа што професорите не го вреднуваат тој дел од предметот, и учениците исто така не обрнуваат внимание затоа што сè се сведува на тоа да се добие добра оценка од предметот. Ако професорот не го бара тоа да се учи, и ние не го учиме [...]“²⁴

20 Исказ на средношколец од фокусна група од Струмица реализирана на 1.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

21 Исказ на средношколец од фокусна група од Кавадарци и Неготино реализирана на 3.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

22 Исказ на средношколец од фокусна група од Прилеп и Битола реализирана на 4.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

23 Исказ на средношколец од фокусна група од Струмица реализирана на 1.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

24 Исказ на средношколец од фокусна група од Битола и Прилеп реализирана на 4.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

Уредување на училишните дворови, собирање и рециклирање отпад и засадување дрвја се најчести екоактивности во кои учествувале средношколците од сите региони. Токму и затоа тие заштитата на животната средина ја поврзуваат со акции за чистење и засадување дрвја. Овие акции најчесто се иницирани од училиштата, од локалната самоуправа, од невладините организации, но и по иницијатива на професори, а како пример беше посочена иницијативата за чистење на делови од Битола „Мети си со класнето“ на професорката по Англиски јазик од Средното медицинско училиште. Покрај акциите за чистење и пошумување на училиштата и делови од градовите, се организирале и изложби на скулптури од отпадоци, промотивни настани, акции за климатски промени, конкурси за најдобри текстови, но и научни акции за утврдување на загадувањето на почвата.

Во дел од училишта постојат екоклубови, па таму се нуди можност за дополнителна едукација на овие теми за средношколците, како и можност за нивно вклучување во акции за заштита на животната средина.

За прашањата од животната средина, средношколците најчесто се информираат од социјалните мрежи, а понекогаш од професорите и активистите. Тие ги препознаваат локалните граѓански организации и иницијативи кои делуваат во насока на заштита на животната средина и од секој регион средношколците посочија по неколку: Во Битола и Прилеп „Го Грин“, „Мети си со класнето“, „Битола на точак“ и „Битола поинаку“, во Струмица „Планетиум“ и „Младински совет“, во Преспа „Македонско еколошко друштво“, „Го грин“ и „Еко герила“, во Кавадарци, Неготино и Демир Капија „Ековита“ и во Охрид и Струга „СОС Охрид“ и „Го грин“.

Здружението „Го Грин“ од Скопје е најпрепознатлива еколошка организација помеѓу средношколците од шесте региони, а тоа се должи на **Зелените клубови** на „Го Грин“ коишто ги има во училиштата низ Македонија и на вклученоста на средношколците во нејзините активности.

„Не биди ѓубре“, пак, е најпрепознатлива екоиницијатива од Македонија. Додека, од светот, пак, Грета Тунберг е најпознатата активистка за животна средина меѓу средношколците.

Загадувањето со отпад и дивите депонии беа најгорливите еколошки проблеми нотирани од средношколците во сите шест региони (Преспа, Струмица, Демир Капија, Пелагонија, Тиквеш и Охрид). Според нив, во сите градови има диви депонии коишто луѓето често ги палат, што дополнително придонесува и за загадување на воздухот. Уште еден проблем со којшто се соочуваат овие региони е и дивата сеча. Палењето на депониите, неконтролираната сеча, отпадоците од индустриските капацитети, претераната урбанизација и сè помалиот број зелени површини во градовите средношколците ги наведуваат како причина за загадениот воздух со којшто се соочуваат посебно во зимскиот период. Исто така, заеднички проблем за сите региони претставува и загадувањето на почвата и водата, а како најчеста причина за нивно загадување се посочува користењето пестициди и испуштањето загадени води од индустриските капацитети.

Освен со овие проблеми, Охридскиот и Преспанскиот Регион се соочуваат со загадување и повлекување на Охридското и Преспанското Езеро. Според средношколците од Охрид и Струга, најголем еколошки проблем во овој регион е загадувањето на Охридското Езеро, а како причина се наведува неработењето на колекторот и испуштање на отпадните води од околните села кои немаат канализација. Тие посочуваат и кон злоупотреба на изворите од луѓето за свои потреби, со што се намалува нивото на водата. Исто така, како проблем во овој регион се споменува и големиот број дивоградби, коишто го окупираат крајбрежјето на езерото. Со повлекување на водата се соочува и Преспанското Езеро. А средношколците од овој регион велат дека проблем се и непланското садење јаболка и употребата на пестициди, коишто го загадуваат езерото.

Средношколците од сите шест региони се согласни дека сите овие еколошки проблеми се последица на еден

поголем проблем, а тоа е ниската свест кај граѓаните за заштита на животната средина.

Наставниците и животната средина

Од пред неколку години, екологијата и животната средина се воведени како задолжителен дел од наставната програма во средното образование од прва до четврта година, со три до четири часа во секој предмет. Но поради природата на предметите (природни, општествени), интегрирањето на тие часови во предметите е оставено на слободата и креативноста на самиот наставник. Начинот на реализирање на овие часови, пред сè, зависи од начинот на организирање на предавањата, класично, со презентации и истражувања (Биологија, Географија, Хемија...), со есеи или ликовни изрази (јазичните предмети и Ликовно), или како практични активности на отворено (Спорт). Но колку оваа проблематика навистина се учи по предметите, со оглед на малиот фонд предвидени часови, зависи од знаењата, подготвеноста и волјата на наставникот да го спроведе часот, како и од тоа дали ќе одлучи да посвети внимание на оваа тема. Според дел од професорите:

„Треба да има и посебен час за екологија и животна средина уште од основно, па средно. Убаво што се стави во секој час (предмет), но колку секој ја применува, за тоа не можам да коментирам.“²⁵

„За прва година има за екологија опфатени во неколку часа теоретски. Тоа е многу минимално. Наместо со практика, за да ја почувствуваат природата, убавините, проблемите, тие учат општо. Во другите наставни програми немаме ништо.“²⁶

Исто така, професорите сметаат дека треба да се посвети поголемо внимание на екологијата и на заштитата на животната средина во образованието, преку воведување посебен час по екологија, затоа што таа станува сè поважна дисциплина, посебно во време кога секојдневно сме сведоци на деструктивноста на луѓето кон природата и кон сето она што нè опкружува. На овој час акцентот би се ставил повеќе врз практичната работа, односно работата на терен, со цел да се поттикнат средношколците да станат еколошки освестени активни граѓани. Тие укажуваат и на тоа дека младите се повеќе свесни од возрасните за важноста на животната средина и на нејзината заштита, ги препознаваат еколошките проблеми и сакаат да се вклучуваат во нивно решавање, но и дека им е потребно некој да ги насочи.

²⁵ Исказ на наставник од Битола во интервју реализирано на 4.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

²⁶ Исказ на наставник од Струмица во интервју реализирано на 1.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

„Еден до два часа е многу малку, затоа би сакала многу да се избориме како посебен час бидејќи е потребно и многу им значи на учениците. И најдобро е овие часови да се реализираат со помалку теорија, повеќе пракса. „Бидејќи ние ја видовме вистинската работа кога излеговме надвор на улица“. „Колку и да зборуваме во училиница и да кажуваме како треба да се однесуваме кон животната средина е малку во споредба со она што ќе го направиме кога ќе излеземе на улица шест или седум часа да работиме, бидејќи тогаш ја гледаат тешкотијата како се одржува сето тоа.“²⁷

Еколошките активности во училиштата од сите шест региони се најчесто иницирани од самите училишта, со поддршка на локалната самоуправа, јавните претпријатија, граѓанските здруженија, но и по иницијатива на некои од наставниците, како примерот со „Мети си со класнето“, која почна како иницијатива на еден наставник и ученици од еден клас, но се прошири на ученици од други училишта, родители и активисти. Акциите најчесто се однесуваат на уредување на училишните простории, расчистување на одредени подрачја во најблиското опкружување, засадување садници (цвеќе и дрвја), рециклирање и селектирање отпад и организирање настани за подигнување на јавната свест (изложби, презентации и сл). Иако училиштата имаат добра соработка со општините, наставниците не се добро запознаени со работата на локалната заедница. Најчесто како активности коишто ги презема општината се споменуваат: собирањето отпад, дезинфицирањето на улиците поради КОВИД-19, кастрењето на дрвјата, чистење на езерата, одржување на јавните зелени површини.

За еколошките проблеми во овие региони алармираат и наставниците. Тие ги посочија истите проблеми како и учениците: дивите депонии и управувањето со отпадот, неконтролираната сеча на дрвја, неправилното користење пестициди, непланската урбанизација, пренамената на земјоделско земјиште за градење. Дополнително, и загадувањето од големите индустриските капацитети (РЕК Битола и Фени), каменоломот Слоештица и повремено, центарот за воена обука Криволак. А како главни причини за сите овие проблеми ги нотираат ниската свест на граѓаните и пасивноста на надлежните институции во однос на казнувањето и санкционирањето.

„Уште совеста ни е многу слаба, и покрај сите мерки кои се преземаат да ни се подигне свесноста ама некако тешко оди.“²⁸

„Населението не се грижи за животната средина, затоа што нема санкции.“²⁹

„Буџетот тука е најмал од сите други ресори, колку пари толку музика, се трудат во склоп на тој буџет, но тоа е малку, се кастрат дрва, садат цвеќиња. Треба да се смени нешто во законот. Да има повеќе активности. Свеста е на ниско ниво, казни.“³⁰

27 Исказ на наставник од Битола во интервју реализирано на 4.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

28 Исказ на наставник од Охрид во интервју реализирано на 8.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

29 Исказ на наставник од Битола во интервју реализирано на 4.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

30 Исказ на наставник од Битола во интервју реализирано на 4.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

Невладините организации и животната средина

Сите организации кои учествуваа во фокусните групни дискусии се регистрирани како невладини организации или делуваат волонтерски. Опсегот на лица кои се постојано вработени е од 1 до 5 во граѓанските организации, додека бројот на волонтери варира од 10 до 20. Кај повеќето од нив, основното делување е поврзано со заштита на животната средина генерално, или имаат индиректни активности што придонесуваат кон заштита на животната средина. Ова делување примарно е насочено кон подигнување на свеста кај граѓаните за зачувување и одржување,

пред сè, чиста околина во општините каде што делуваат. Сите организации во своето досегашно портфолио имаат искуство со средношколци преку спроведување конкретни активности, како на пример: училишна градина, волонтеризам за заштита на животната средина – чистење и одржување на животната средина, поддршка и соработка со граѓански организации и училишта. Дел од организациите се занимаваат и со други теми како што се културата, социјалната интеграција на ранливи групи, производството на храна итн.

Притоа, целта во истражувањето беше да се одговори на следните прашања:

- Кои се приоритетите во заштитата на животната средина и најакутните проблеми во општините во кои делуваат?
- Какво е мислењето на граѓанските организации за капацитетот на локалните органи за заштита на животната средина?
- Дали постои Советот на млади или Локален младински совет во нивната општина?
- Каков тип на акции се отпочнати од страна на невладините организации во нивните општини?

Од анализата на фокус-групите и на интервјуата спроведени со невладините организации и со локалната самоуправа од шесте области со заштитени подрачја што се во фокусот на истражувањето, може да

се заклучи дека темата животна средина и екологија е постојано или повремено застапена во активностите на здруженијата на граѓани.

Приоритетните прашања во заштита на животната средина тематски се разликуваат од регион во регион, односно можеме да ги групиравме во следниве секции:

- Загадување на воздухот (од индустриски капацитети, од палење отпад на диви депонии);
- Загадување на животната средина со отпад (создавање диви депонии со органски и цврст отпад);
- Загадување на животната средина со хемиски агенси и препарати (пестициди, хербициди);
- Загадување на водата со органски и неоргански материи;
- Урбанизација на природните живеалишта;
- Гасификација – неспроведување гасификација на секундарни и терциерни корисници;
- Уништување на биодиверзитетот (сеча на шуми, зафати на реки, конверзија на земјиште);
- Обезбедување услуги за масовен туризам (градење капацитети за туристи без да се земе предвид капацитетот на средината, отворање патишта во заштитени подрачја со цел да се задоволат потребите за барањата на туристите, обременување на заштитените подрачја со сообраќај);
- Експлоатација на минерални сировини (создавање каменолом, илегално црпење песок);
- Недоволна контрола и санкции на потенцијалните загадувачи од надлежните институции;
- Непостоење инфраструктура (вода за пиење, одводна мрежа).

Сите организации покажуваат висок степен на будност кон следење на приоритетните прашања во заштитата на животната средина и нивните делувања, пред сè, се насочени на локално ниво, односно делуваат во рамките на општината, иако некои од загрозените локации имаат национален и интернационален статус на заштита (националните паркови, Охридското Езеро и Преспанското Езеро). Организациите имаат голема соработка

со локалното население и не ретко ги поддржуваат за локалните проблеми од животната средина.

„На Јабланица постојат многу проблеми, илегална сеча, каменоломи. Позитивната страна е што локалното население има стопирано повеќе проекти и е многу гласно во чување на ресурсите.“ ³¹

„Во Битола има бројни проблеми со животната средина почнувајќи од илегална сеча, неодржливо земјоделство, загадување на воздухот, па сè до фактот дека градот нема јавни тоалети, неправилно се исфрла отпадот, не постои велосипедска инфраструктура, а во континуитет се уништуваат и зелените површини.“³²

Во однос на капацитетите за справување со проблемите од животната средина што ги имаат општините, граѓанските организации дадоа позитивни оценки за општините Струмица, Демир Капија и Ресен, односно, според нив, овие општини имаат доволни капацитети, остваруваат контакти и се достапни за граѓанскиот сектор. Останатите општини на истражувањето се посочени како општини кои немаат доволен кадар и стручни лица кои би се занимавале со вакви прашања, како и финансии за унапредување на животната средина во своите општини. Но, капацитетот на локалните органи за заштита на животната средина е недоволен. Во општините вообичаено постои одделение за урбанизам кое ја третира и животната средина, но кај повеќето нема службеници задолжени стриктно за оваа проблематика.

Партизацијата на општините ги прави да бидат неефикасни. Се поставуваат млади кадри на клучните позиции за животна средина од партиски редови и потоа тие не си ја вршат својата работа, додека, пак, старите кадри се соочуваат со немање ентузијазам за спроведување на нивните работни задачи. Исто така, општините не покажуваат слух за мислењето на граѓаните на прашања поврзани со заштита на животната средина.³³

Во однос на стратешките документи и транспарентноста на општините во однос на животната средина во сите региони, учесниците во фокусните групи се изјаснија дека биле консултирани за претходните ЛЕАП планови, но сите тие се веќе со истечен рок, само организациите во Општина Струмица велат дека се запознаени и дека учествувале во стратешките документи на општината. Речиси ниту една организација не е сигурна дека донесените планови воопшто се имплементираат во целост. Исто така, организациите се скептични во веродостојноста на она што се презентира во јавноста, односно дека едно се говори пред граѓаните, а во реалноста реализацијата е многу слаба, некаде воопшто и ја нема. Тие посочуваат дека недостигот од кадар и експертиза е една од главните причини за ваквата ситуација. Како потврда за тоа посочуваат дека изработените студии (на пример, студијата за велосипедски патеки во Битола или Планот за управување со Прилепското Езеро, Маркови Кули и Трескавец) се заглавени во администрација нешто поради партиски несогласувања, нешто поради немање кадар во општините.

...претходно, пред десетина години, работевме со општините од регионот да развиваме стратегии и акциони планови, но сега невозможна е соработка бидејќи политиката е многу навлезена [...].³⁴

32 Исказ од фокусна група со претставници на граѓанските организации за Пелагонија, реализирана на 16.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

33 Исказ од фокусна група со претставници на граѓанските организации за Охридскиот Регион, реализирана на 26.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

34 Исказ од фокусна група со претставници на граѓанските организации за Охридскиот Регион, реализирана на 26.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

Соработката на организациите со органите на локалната самоуправа за прашања поврзани за животната средина може да се подели во три групи:

Потполна – забележана само во еден случај во Општина Демир Капија и нотирана од организацијата во оваа општина како одлична. Имено, општината спонзорирала промоција на искачувачки акции на извидници на клисурата, која е туристичка атракција, и планинарите преку оваа активност индиректно го заштитуваат ова природно наследство.

Делумна – во Кавадарци и Демир Хисар, во Кавадарци и Демир Хисар, каде што општините декларативно или со помош на заложби за обезбедување средства имаат вложено при имплементацијата на плановите за управување со отпадот. Дополнително, од страна на организациите, Општина Вевчани е посочена како поотворена за соработка.

Без соработка – во сите останати случаи, организациите наведуваат дека нема волја, желба, ниту слух за потребите и активностите на граѓанскиот сектор и неговите иницијативи. Како причина за оваа состојба, повторно се споменати немањето капацитети и кадри, како и нефункционалноста на административните процедури.

Ставот на организациите е дека младите, генерално, се недоволно активирани во креирање на локалните политики, па и за прашањата за заштита на животната средина. Советот на младите или Локалниот младински совет е делумно познат за невладините организации, но и онаму каде што ги има, тие се формални и нефункционални.

...генерално на национално ниво е дилемата за составот на советот за млади како треба да изгледа, како треба да се формира. Постојеја разни иницијативи некои поддржани од страна на ОБСЕ, некои поддржани од страна на друг меѓународен фактор кој требаше да го фацилитира процесот на формирање. Дел од младинските совети се формираа во невладини или здруженија на граѓани, така што тоа е национална дилема за функционирањето на советите на млади...тоа беше тело што требаше да го доближи мислењето на младите во локалните политики коишто ги креираат локалните власти, но тоа е оневозможено [...] ³⁵

Речиси од сите учесници на граѓанските здруженија беа посочени успешни примери за локални акции кои инволвираат млади од средните училишта и дека најчесто ваква добра мрежа за волонтерство имаат развиено младинските организации, кои не секогаш ја бираат темата животна средина во своите проекти што се однесуваат на младите.

Неинформираноста и ниското ниво на активизам кај граѓаните се посочуваат како основни проблеми кај локалната заедница. Тоа особено се однесува на младите генерации. Интересен е фактот што кон прашањето на активизмот младите се мотивирани *само ако имаат некаква корист*, односно *да земеме, да земам некој динар*.³⁶ Ова говори дека во голема мера во помалите градови економската состојба ги креира политиките на активно учество како волонтери, односно дека волонтеризмот, доколку не е материјално поттикнат, не е интересен како дополнителна активност, без разлика на полето на делување. Организациите се

³⁵ Исказ од фокусна група со претставници на граѓанските организации од Пелагонискиот Регион, реализирана на 16.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

³⁶ Исказ од фокусна група со претставници на граѓанските организации од Тиквешкиот Регион, реализирана на 23.06.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

свесни дека во помалите урбани средини најголем предизвик е да се најдат млади активисти и, пред сè, да се задржат. Имено, младите кои ќе одлучат да останат во своите матични градови мораат да најдат работа која ќе ги обезбеди нивните егзистенцијални прашања и веројатно тука е причината зошто не се задржуваат во граѓанските организации. Од друга страна, пак, за волонтерство *требаша љубов, желба и страв*³⁷.

Организациите посочија проекти за заштита и зачувување на одредени природни вредности, за спречување изградба на инфраструктурни објекти или спречување нови ископи за минерални сировини. Во однос на конкретни иницијативи и проекти коишто ги спровеле тие, издвојуваме само мал дел активности што биле добро прифатени од локалното население и општините:

Во Охрид, НВО „Грашница“ спроведувала проект за заштита и зачувување на Белчишко Блато, додека СОС Охрид имаат публикација “World heritage on the edge III – Another brick in the wall” („Природното наследство на работ III – Уште една тула во ѕидот“), која се однесува на горливите проблеми со животната средина во Охридскиот Регион.

„Арт Поинт Гумно“ од Демир Хисар ја имаат поддржано локалната власт и ЈКП Комуналец во набавка на 145 контејнери за цврст отпад, коишто се веќе распоредени

Локалната самоуправа и животната средина

Македонско еколошко друштво, во периодот јули – август 2020 година, ги контактираше локалните самоуправи предвидени со проектните акции и по е-пошта испрати прашалник до: Општина Кавадарци, Општина Демир

низ руралните населби и каде што е отпочнато организирано собирање на отпадот; имаат издејствувано набавка на 3 контејнери од по еден тон за стакло од Пакомак – селекцијата на стакло оттогаш функционира во Демир Хисар. Имаат поставено 15 пилот-компостери на важни локации и тие се сè уште во функција. Имаат набавено, и во соработка со ЈКП, поставено џамбо вреќи за собирање ПЕТ-амбалажа од 20 локации на територијата на општината.

„Еко герила“ од Ресен имаат организирано акции за чистење отпад со млади. Тие, заедно со неформалното движење „Земи здив“ од Битола, го имаат испитувано и квалитетот на воздухот. Исто така, „Еко герила“ ја испитува загаденоста со пестициди на почвата и подземните води. „Македонско еколошко друштво“ во Ресен, исто така, има организирано акции за мониторинг на ретки растителни и животински видови, станува збор за добро прифатена активност за млади и средношколци.

„КоКреатив“ од Кавадарци има направено органска градина близу локалитетот Марена (месност во Кавадарци), која е управувана од волонтери.

Речиси сите организации имаат спроведено активности што се дел од некои проекти, но и волонтерски акции за подобрување на животната средина.

Капија, Општина Струмица, Општина Ресен, Општина Битола, Општина Охрид и Општина Дебарца, а дополнително прашалникот беше испратен и до Министерството за животна средина и просторно планирање. Од вкупно осум

37 Исказ од фокусна група со претставници на граѓанските организации од Тиквешкиот Регион, реализирана на 23.6.2020 (преку онлајн платформа Zoom)

институции, прашалникот го пополнија четири, и тоа: Општина Демир Капија, Општина Струмица, Општина Битола и Општина Ресен.

Општините имаат основни капацитети за работа за прашањата на животната средина. Сите имаат одделение за заштита на животната средина и бројот на вработени во него варира од 4 до 8 вработени. Буџетите на овие одделенија варираат од 150.000,00 до 5.000.000,00 денари за 2020 година (ова во голема мера зависи од големината на општината, како и од тоа дали има заштитени подрачја на нејзина територија или не и доколку има, колку се на број). Финансиските средства што се обезбедуваат од буџетот на општината се во согласност со годишните програми и акциските планови за заштита на животната средина и природата. Но, тие не се доволни (доколку нема и донаторски средства) за извршување на мерките за заштита и мониторинг.

Сите општини располагаат со возен парк и голем број технички помагала кои се неопходни за извршување на работните

задачи на вработените во секторот за животна средина.

Сите општини изјавиле дека имаат ЛЕАП кои тековно сè уште важат. Дополнително, Општина Битола има Програма за управување со отпад од 2014 година, Програма за решавање проблеми со бездомни животни на подрачјето на општината, Годишна програма за заштита на животната средина и Програма за животна средина за 2020 година.

Општина Ресен, пак, има донесено План за управување со заштитените подрачја, Програма за заштита на животната средина, Стратегија за развој на туризмот во Преспа и Локален интегриран план за развој.

Во однос на тоа што ќе се прави по КОВИД-19, општините веруваат дека по пандемијата ќе функционираат нормално. Тие сметаат дека пандемијата овозможи природата буквално да се релаксира и да се обнови од човековото влијание. Вработените сметаат дека претстои сериозна борба за заштита на природата, која е многу потребна за нас и за идните генерации.

Како приоритети во доменот на заштитата на животната средина, општините ги посочуваат:

- Загадувањето на воздухот;
- Проблемите со комуналниот отпад;
- Третманот на отпадните води;
- Следењето и контролата на влијанијата врз животната средина.

Во однос на соработката со средните училишта, Општина Битола има најмногу активности во согласност со програмите за намалување на аерозагадувањето, за енергетска ефикасност, за прочистувачи и за зелени површини. Како конкретни примери за соработка со средните училишта, имаат наведено: еколошка инвестиција за чист воздух преку

поставување еколошко греење во ОУ „Св. Кирил и Методиј“, промена на стаклата од искршени прозорци, реновирање тоалети и поставување нова фасада во општинското средно медицинско училиште „Д-р Јован Калаузи“ и со општински средства извршена замена на стара дограма, опремување со едукативна опрема, одводна и водоводна и инсталација

во средното општинско техничко училиште „Горѓи Наумов“. Општина Демир Капија, бидејќи нема средно училиште, соработува со основното училиште. Останатите две општини соработуваа во активностите што се веќе спомнати од страна на

Општина Битола. Инаку, активностите на општините во соработката со средните училишта се во корелација со големината на општините, односно со бројот на средни училишта на територијата на општините.

Како активности за соработка се посочени:

- Едукација за селектирање отпад;
- Акции за чистење на околината;
- Работилници за животната средина, енергетската ефикасност и климатските промени, односно нивната поврзаност;
- Програма за намалување на аерозагадувањето;
- Програма за енергетска ефикасност;
- Програма за пречистувачи на воздухот;
- Програма за зелените површини;
- Поставување еколошко греење во училиштата;
- Обновување фасади и дограма на училиштата.

Сите општини активно и финансиски ги подржуваат невладините организации преку организирање акции за чистење на околната средина, преку меморандуми

за соработка и за подигнување на свеста кај младата популација за значењето на заштитата на животната средина и природата.

Општините посочуваат дека конкретните акции коишто биле преземени од нивна страна се:

- Селектирање отпад;
- Обезбедување канти и контејнери;
- Хортикултурни уредувања на парковите.

Активностите биле прифатени позитивно од страна на населението.

Општините имаат соработка со Советот на млади или со Локалниот младински совет. Но, во две општини, Битола и

Демир Капија, ова тело во моментов не е во функција. Иако општините Струмица и Ресен во своите одговори наведуваат дека постои младински совет, за ова истражување не посочуваат конкретни примери каква е соработката со ова тело.

Заклучни согледувања

Влијанието на бизнис-секторот врз животната средина

- Главни извори на загадување во регионите со заштитени подрачја (Преспа, Струмица, Демир Капија, Пелагонија, Тиквеш и Охрид) се индустриските капацитети и земјоделството;
- Од индустриските капацитети, најмногу загадува енергетскиот сектор поради употребата на цврстото гориво (јаглен) во производствените процеси, додека загадувањето од земјоделството произлегува од застарените практики на работа (користењето пестициди, палењето стрништа и земјоделски отпад);
- Заеднички еколошки проблем за сите региони е загадувањето со отпад;
- Пелагонискиот Регион го има проблемот со загадување на почвата, водата и воздухот од РЕК Битола;
- Со сличен проблем се соочува и Тиквешкиот Регион, како последица на работата на индустрискиот капацитет Фени;
- Преспанскиот Регион се соочува со загадување од земјоделскиот отпад, од користењето пестициди, загадување со отпадот од индустриските капацитети што се во близина на реките коишто се сливаат во езерото, а следствено на ова како проблем се појавува и намалување на нивото на водата како последица од искористувањето на Преспанското Езеро за наводнување од страна на земјоделците;
- Струмичкиот Регион, како главно земјоделски, го има проблемот со третирање на земјоделскиот отпад, палењето стрништа и употребата на пестициди;
- Охридскиот Регион, пак, којшто е под посебна заштита на УНЕСКО, се соочува со неконтролираната урбанизација, узурпацијата на крајбрежјето на Охридското Езеро, отпадните води и неодржливите туристички практики;
- Демир Капија трпи негативното влијание врз животната средина од Фени, којшто, иако не спаѓа во оваа општина, се наоѓа во блиска околина.

Средношколците и наставниците за животната средина

- Средношколците ја дефинираат заштитата на животната средина како преземање акции за подобрување на околината во којашто живеат и се свесни за одговорноста која треба да ја понесат за нејзино зачувување за идните генерации;
- Со застапеност од три до четири часа во годината во рамките на секој предмет, средношколците сметаат дека оваа важна тема се изучува сосем малку, а истовремено таа е сè позначајна за опстанокот на човештвото;
- Интегрирањето на екологијата и животната средина како теми во предметите е оставено на знаењето, подготвеноста, креативноста и волјата на наставникот. Со тоа што на оваа тема професорите не ѝ придаваат доволно важност, и самите ученици ја сметат за неважна. Еколошките теми во ресорните предмети (природните науки) најчесто се обработуваат фенолошки (напролет, односно кон крајот од школската година);
- Поради начинот на којшто досега во училиштата било презентирano таканареченото еколошко образование, учениците под екологија подразбираат акции за чистење, одржување на хигиената во заедницата, собирање смет и акции за засадување, но под екологија се подразбира наука којашто го проучува односот на животната средина кон живите организми и обратно. Заштитата на животната средина (environmental studies) претставува гранка на екологијата која го проучува влијанието на човекот и општеството врз природата;
- Активностите од екологијата и животната средина во училиштата се најчесто иницирани од општината и од јавните институции, како и од граѓанските организации;
- Младите ја разбираат важноста од заштитата на животната средина и тие сакаат да се вклучуваат во еколошки активности, но им недостасува иницијатива и насочување;
- За темите од екологијата и животната средина, новите медиуми, односно интернетот и социјалните медиуми се каналот на информирање на младите;
- Средношколците ги препознаваат граѓанските организации и иницијативи кои делуваат во нивната локална заедница, но и поактивните организации, иницијативи и активисти коишто делуваат и надвор од нивната општина, во рамките на државата и на светско ниво;
- За еколошките проблеми, средношколците од сите шест региони (Преспа, Струмица, Демир Капија, Пелагонија, Тиквеш и Охрид) се согласни дека загадувањето со отпад и дивите депонии се најгорливите. Дополнително, Охридскиот и Преспанскиот Регион се соочуваат со загадување и со повлекување на Охридското и на Преспанското Езеро;
- Средношколците се согласни и дека сите овие еколошки проблеми се последица на еден поголем проблем, односно на ниската свест кај граѓаните за заштита на животната средина. Со ова се согласни и наставниците, но тие дополнително укажуваат и на пасивноста на институциите во однос на санкционирање и казнивост.

Граѓанските организации за животната средина

- Граѓанските организации сметаат дека граѓанскиот сектор не е доволно вклучен во донесувањето одлуки на локалните институции по прашања за зачувување на животната средина;
- Граѓанските организации ја нагласуваат нефункционалноста на локалните институции, а како причина се посочува немањето волја, желба, ниту слух за потребите и активностите на граѓанскиот сектор и неговите иницијативи, како и немањето капацитети и кадри и бавните и нефункционални административни процедури;
- Граѓанските организации сметаат дека неминовно треба да се разграничат темите за тоа што е еколошки, а што не;
- Во Преспанскиот и во Охридскиот Регион делуваат мал број граѓански организации што ја третираат заштитата на природата и заштитата на животна средина, и покрај фактот што во овие региони има голем број заштитени подрачја од различна категорија, кои имаат национално и меѓународно значење за зачувување на природата;
- Капацитетите на различните граѓански организации во регионите се солидни и може да има напредок доколку имаат заеднички настап како локални акциски групи (поголема препознатливост, гласност, стручност, достапност на фондови и сл.);
- Врската меѓу граѓанските организации и средните училишта е клучна за да се формираат идни млади активисти и да заживеат во праксата младинските совети;

Јавните институции и животната средина

- Локалните институции сметаат дека граѓаните се неедуцирани за прашањата за зачувување на животната средина, покажуваат ниска свест за одржување на животната средина, како и незаинтересираност детално да се запознаат со опкружувањето во кое живеат;
- Соработката (според општините) со граѓанскиот сектор е добра, односно е на завидно ниво.

Општи препораки

Здравата животна средина е основно човеково право кое носи и обврска таа да се заштити и да се сочува за сегашните, но и за идните генерации. За зачувување и унапредување на животната средина, неопходен е континуиран и системски ангажман наместо спорадични

иницијативи. Поради тоа, потребно е воспоставување подобра меѓусебна соработка помеѓу различните чинители во општеството, како и размена на искуства и знаења. Во таа насока се и препораките што се однесуваат на различните целни групи:

Препораки за средното образование

- Доследно спроведување на насоките од Бирото за развој на образование за реализирање на предвидените часови за еколошко образование во рамките на предметите што се предаваат;
- Разгледување и ревидирање (БРО и МОН) на наставните програми за средно образование, како и дополнителна анализа за потребата од посебен наставен предмет за заштита на животната средина којшто ќе опфати теми од еколошко образование и едукација за одржлив развој, или, пак, продолжување со доследно интегрирано еколошко образование низ сите наставни предмети по препораките од програмата „Интеграција на еколошката едукација во македонскиот образовен систем“;
- Доследно следење и имплементирање на препораките од Националната стратегија за заштита на природата во областа на еколошкото образование, во насока на подигнување на нивото на информираност, едукација и промоција на вредноста и значењето на природата, преку изработка на План за едукација од областа на заштита на природата за формалното и за неформално образование. Дополнително, воведување содржини од областа на природата во претшколските установи, основните и средните училишта, како и одржување тематски и едукативни предавања во основните и во средните училишта;
- Во согласност со препораките од Националната стратегија за заштита на природата во областа на еколошкото образование, обезбедување континуирано и зголемено финансирање проекти поврзани со заштита на природата од буџетски средства на централно и на локално ниво, од инвестиции и други извори на финансирање.

Препораки за граѓанските организации

- Заедничко настапување на граѓанските организации и иницијативи пред локалните

институции, со цел да се постигне поголем притисок врз институциите за решавање на проблемите од животната средина;

- Граѓанските организации да иницираат проекти и активности преку коишто ќе се промовира екоактивизмот меѓу младите;
- Вклучување на наставниците од средните училишта во проекти на граѓанските организации, со цел актуелизирање теми од животната средина и од екологијата во училиштата;
- Граѓанските организации треба да иницираат активности за заживување на советите на младите во општините, со цел младите повеќе да се вклучуваат во процесите на локално ниво;
- Граѓанските организации да иницираат и да спроведуваат кампањи за едукација и за подигнување на јавната свест во однос на загадувањето на животната средина.

Препораки за јавните институции

- Зголемување на транспарентноста при изработката на стратешки документи поврзани со управување на животната средина, а особено при нивната имплементација;
- Ангажирање стручен кадар и експерти од областа за сериозно пристапување кон проблемите од животната средина;
- Поголемо санкционирање на прекршителите на законот за чистота и на други релевантни закони поврзани со зачувување на животната средина, со цел да се постигне поголема доверба на граѓаните во институциите.

Библиографија

- Академик. 2019. УНЕСКО препорачува Охрид да се стави на листата на загрошено светско наследство и бара мораториум на градбите | Академик, достапно на: <https://akademik.mk/unesko-preporachuva-ohrid-da-se-stavi-na-listata-na-zagrozeno-svetsko-nasledstvo-i-bara-moratorium-na-gradbite/>
- Allaby, Michael (2000), Basics of Environmental Science, Routledge, London and New York, available at: [http://www2.hcmuaf.edu.vn/data/quoctuan/Basics_of_Environmental_Sci%20\(Section%201\).pdf](http://www2.hcmuaf.edu.vn/data/quoctuan/Basics_of_Environmental_Sci%20(Section%201).pdf)
- Analytical study on the relationship between human rights and the environment (2011), Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights, available at: https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-34_en.pdf
- Attitudes of European citizens towards the environment, (200), Special Eurobarometer, European Commission, available at: https://apambiente.pt/_zdata/Politicas/Ambiente&Saude/Eurobarometro2008.pdf
- Boyle, Alan, (2012), Human Rights and the Environment: Where Next?, The European Journal of International Law Vol. 23 no. 3, Oxford University Press, available at: <http://www.ejil.org/pdfs/23/3/2296.pdf>
- Contini, P., Sand, P., (1972), Methods to Expedite Environment Protection: International Ecostandards, American Journal of International Law, Vol.66, No.1, p. 37–59, available at: https://www.researchgate.net/publication/269848238_Methods_to_Expedite_Environment_Protection_International_Ecostandards
- Convention on biological diversity, United Nations, 1992
- <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>
- Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (1972), available at: https://www.soas.ac.uk/cedep-demos/000_P514_IEL_K3736-Demo/treaties/media/1972%20Stockholm%201972%20-%20Declaration%20of%20the%20United%20Nations%20Conference%20on%20the%20Human%20Environment%20-%20UNEP.pdf
- Dasguota, Shreya, (2019), Meet the winners of the 2019 Goldman Environmental Prize, Mongabay, available at: <https://news.mongabay.com/2019/04/meet-the-winners-of-the-2019-goldman-environmental-prize/>
- Димовски, Методија (2017), Моќта е во твоите раце – водич за граѓаните и граѓанските организации, за Протоколот за регистри за испуштање и пренос на загадувачи, Регионален

центар за животна средина за Централна и Источна Европа, достапно на: https://www.thru.de/fileadmin/SITE_MASTER/content/Dokumente/Projekte_International/2018-03_The_Power_Is_in_Your_Hands__CSO_Brochure_PRTR_Macedonia.pdf

- Doremus, Holly (2000), The Rhetoric and Reality of Nature Protection: Toward a New Discourse, Washington and Lee Law Review, available at: <https://scholarlycommons.law.wlu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1311&context=wlulr>
- Duit, Andreas (2005), Understanding Environmental Performance of States: An Institution-centered Approach and Some Difficulties, Department of Political Science Stockholm University, available at: https://www.sahlgrenska.gu.se/digitalAssets/1350/1350646_2005_7_duit.pdf
- Dogaru, Lucretia, (2013) The importance of environmental protection and sustainable development, Procedia – Social and Behavioral Sciences 93, pp. 1344-1348, available at: <https://core.ac.uk/reader/82197444>
- Европска конвенција за заштита на човековите права, Совет на Европа, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf
- EU environment policy supporting jobs and growth, (2011), Office of the European Union, European Commission EU environment policy, Luxembourg, available at: https://ec.europa.eu/environment/enveco/industry_employment/pdf/facts_and_figures.pdf
- EU Biodiversity Strategy for 2030, Bringing nature back into our lives (2020), EUROPEAN COMMISSION, Brussels, available at: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/communication-annex-eu-biodiversity-strategy-2030_en.pdf
- Forslund, A., et al. (2009), Securing Water for Ecosystems and Human Well-being: The Importance of Environmental Flows. Swedish Water House Report 24. available at: https://www.iucn.org/downloads/securing_water_for_ecosystems_and_human_well_being.pdf
- Framework principles on human rights and the environment, (2008), UN Human Rights Council, available at: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Environment/SREnvironment/FrameworkPrinciplesUserFriendlyVersion.pdf>
- Hulme, Karen (2010), Taking care to protect the environment against damage: a meaningless obligation? International Review of the Red Cross, Volume 92 Number 879, available at: <http://www.corteidh.or.cr/tablas/r25704.pdf>
- Jelenković, Predrag, Jelenković, Ljiljana (2012), Životna sredina u dokumentima Evropske unije, MRCN, Niš, достапно на: <http://mirc.rs/wp-content/uploads/2013/02/zivotna-sredina-u-dokumentima-EU-finale.pdf>
- Конвенција за пристап до информации, учество на јавноста во одлучувањето и пристап до правда за прашања поврзано со животната средина (1998), Архус, Данска, достапно на: <https://www.unecsc.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43mac.pdf>
- Kumar, Anil, (2018), Brief introduction of environment, ecology and environmental

pollution, *Journal of Modern Management & Entrepreneurship*, Volume 08, No. 01, pp. 314-322, available at: <https://inspirajournals.com/uploads/Issues/159348613.pdf>

- Калински, В., 2020. *РЕК Биџола Со Најголеми Емисии На Сулфур Диоксид На Балканот*, Радио Слободна Европа, достапно на: <https://www.slobodnaevropa.mk/a/%D1%80%D0%B5%D0%BA-%D0%B1%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D0%B5-%D1%98%D0%B0%D0%B3%D0%BB%D0%B5%D0%BD/30698525.html>
- Калински, В., 2020. *Човекот Го Забрзува Старењето На Преспанското Езеро*, Радио Слободна Европа, достапно на: <https://www.slobodnaevropa.mk/a/30485715.html>
- Larsson, Marie-Louise,(2019), *Legal definition of the environment and of environmental damage*, Stockholm Institute for Scandianavian Law, available at: https://www.researchgate.net/publication/336315959_Legal_Definitions_of_the_Environment_and_of_Environmental_Damage
- Leary, David, Balakrishna Pisupati, Balakrishna (2010) *The future of international environmental law*, United Nations University, available at: <https://collections.unu.edu/eserv/UNU:2518/ebrary9789280811926.pdf>
- Матлиевска, Маргарита, (2012) *Управување со заштитата на животната средина – правно-аналитички аспекти на законот за животна средина*, Скопје, Правен факултет, достапно на: http://eprints.ugd.edu.mk/4216/1/Matlievska_2012_Praven%20Fakultet_UKLO_Paper.pdf
- *Nature's role in climate change*, (2009), Nature and biodiversity, European Commission, available at: https://ec.europa.eu/environment/nature/info/pubs/docs/climate_change/en.pdf
- Nwagbara, Eucharia N., Abia, Raphael P., Uyang, Francis A., Ejeje, Joy A., *Poverty*, (2012), *Environmental Degradation and Sustainable Development*, Global Journal of human social science, Sociology, Economics & Political Science, Volume 12 Issue 11 Version 1.0, Global Journals Inc. (USA), available at: https://globaljournals.org/GJHSS_Volume12/1-Poverty-Environmental-Degradation.pdf
- *Policies for a better environmental*, Progress in Eastern Europe, Caucasus and Central Asia, OECD 2007, available at: <https://www.oecd.org/environment/outreach/39274836.pdf>
- Potts, Jason , Voora, Vivek , Lynch, Matthew, Mammadova, Aynur, (2017), *Standards and biodiversity*, The International Institute for Sustainable Development, available at: <https://www.iisd.org/sites/default/files/publications/standards-biodiversity-ssi-report.pdf>
- *Прегледи за постигнувањата во животната средина – Република Македонија*, (2002) Економска комисија за Европа, Комитет за политика во животна средина, ОН, Њујорк и Женева, достапно на: http://www.unecsc.org/fileadmin/DAM/env/epr/epr_studies/native/EPR-Makedonska%20verzija.pdf
- Pudar, Draško, Gazela, Mihailović, Jelena, Draško, Zlatko (2013), *Životna sredina u omladinskoj politici u Srbiji – Gde smo sada?* Evropski omladinski centar – Institut za mlade,

Beograd, dostupno na: <http://zeleniaktivista.com/wp-content/uploads/Zivotna-sredina-u-omladini.pdf>

- Raga, José T. (2013), Role of Peoples and Nations in Protecting the Natural Environment, Pontifical Academy of Social Sciences, Acta 18, available at: <http://www.pass.va/content/dam/scienzesociali/pdf/acta18/acta18-raga.pdf>
- Resolution adopted by the General Assembly on 20 December 2010, 65/161. Convention on Biological Diversity, available at: <https://undocs.org/A/RES/65/161>
- Shelton, Dinah (2002), Human Rights, Health & Environmental Protection: Linkages in Law & Practice, World Health Organization, available at: https://www.who.int/hhr/Series_1%20%20Sheltonpaper_rev1.pdf
- Skenderović, Ibro (2015), Zaštita životne sredine kao uslov opstanka, Ekonomski izazovi, Godina 4, broj 7, str. 169-178, dostupno na: <https://pdfs.semanticscholar.org/ffc6/27aafdc79871dcd90126a1d1d96e473044cf.pdf>
- Stanković, Milica, Hafner, Petar (2014), Medjunarodne konfencije i sporazumi u ekološkoj oblasti – u svetlu savreneme civilizacije i medjunarodne trgovine, Skola biznisa, broj 1, dostupno na: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1451-6551/2014/1451-65511401117S.pdf>
- Stjelja, Ivana, Babić, Jelena, Milenković, Marko, Popović, Mirko, Dolapčev, Vanja (2014), Demokratija pred izazovom – kako javnost učestvuje u stvaranju politike životne sredine, Beogradska otvorena škola, Beograd, dostupno na: http://www.bos.rs/du/uploaded/PRINT_Consensus.pdf
- Stopić, Miloš, Dičić, Nevena, Zorić, Jovana (2009) Pravci zaštite životne sredine u Srbiji, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, dostupno na: <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/04/pravci-zastite-zivotne-sredine-u-srbiji-duza-verzija.pdf>
- Đorđević, Slađana, Cvetković, Daniela (2012), Ekologija kao naučna disciplina, Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine, Univerzitet Singidunum, Fakultet za primenjenu ekologiju, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/313415696_Ekologija_kao_naucna_disciplina
- Slađana Đorđević, Slađana (2014), Zaštita životne sredine, Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine, Univerzitet Singidunum, Fakultet za primenjenu ekologiju, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/316919015_Zastita_zivotne_sredine
- Đorđević, Milijana (2018), Zagađivanje i zaštita vazduha, vode i zemljišta, Vojno delo, br.7, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, dostupno na: http://www.odbrana.mod.gov.rs/odbrana-stari/vojni_casopisi/arhiva/VD_2018-7/70-2018-7-30-Djordjevic.pdf
- Žigić, Aleksandar (2019) Dostupnost informacija o zaštiti životne sredine (doktorska disertacija), Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, dostupno na: <http://union.edu.rs/wp-content/uploads/2019/07/AleksandarZigic.pdf>
- УНИВЕРЗАЛНА ДЕКЛАРАЦИЈА ЗА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА, <http://healthrights.mk/pdf/Pravnici/Megjunarodni%20dokumenti%20i%20mehanizmi%20za%20zastita%20na%20covekovite%20prava/%D0%9EN/1%20-%20%D0%A3%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BB>

%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0%20%20%D0%B7%D0%B0%20%D1%87%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.pdf

- Национална стратегија за заштита на природата 2017-2027, Министерство за животна средина и просторно планирање, достапно на: <http://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2014/12/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D1%88%D1%82%D0%B8%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B0-2017-2027.pdf>
- Национална стратегија за биолошка разновидност со акциски план, 2018-2023, Министерство за животна средина и просторно планирање, достапно на: http://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2014/12/NATIONAL-BIODIVERSITY_MKD.pdf
- Национална стратегија за одржлив развој во Република Македонија 2009-2030, достапно на: <http://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2014/12/Nacionalna-Strategija-za-Odrzliv-Razvoj-vo-RM-NSSD-Del-1.pdf>
- Стратегија за животна средина и климатски промени 2014-2020, Министерство за животна средина и просторно планирање, достапно на: <http://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2014/12/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82-%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%B8-%D0%BA%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8.pdf>
- Стратегија за развој на енергетиката во Република Северна Македонија до 2040 година, Влада на Република Северна Македонија, достапно на: [http://www.economy.gov.mk/Upload/Documents/Energy%20Development%20Strategy_FINAL%20DRAFT%20-%20For%20public%20consultations_MK_29.10.2019\(4\).pdf](http://www.economy.gov.mk/Upload/Documents/Energy%20Development%20Strategy_FINAL%20DRAFT%20-%20For%20public%20consultations_MK_29.10.2019(4).pdf)
- Закон за животна средина (Службен весник на Република Македонија, 53/05, 81/05 и 24/07) <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/ACF1AC118E6F81438BE8DD53D5A613F0.pdf>
- Закон за заштита на животната средина, Министерство за животна средина и просторно планирање, достапно на: <http://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2014/09/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0%20%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%20%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%2019.07.2013.pdf>
- Закон за локална самоуправа (Службен весник на Република Македонија, 5/02) <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/365B8AC822EBB445825B68E555A9C523.pdf>
- Закон за заштита на културното наследство (Службен весник на Република Македонија: 20/2004) <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/7763598A343C9E48AD3D50706B3E5B85.pdf>
- Закон за заштита на природата (“Службен весник на Република Македонија“ 67/2004, 14/2006, 84/2007, 35/2010, 47/2011, 148/2011, 59/2012, 13/2013, 163/2013, 41/2014 и 146/2015)

- Закон за водите (Службен весник на Република Македонија 87/2008); <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/CE1C8AF0DF01374785D549847F8C7125.pdf>
- Закон за заштита од бучава (Службен весник на Република Македонија 79/07, 124/10, 47/11, 163/13)
- Закон за амбиенталниот воздух (Службен весник на Република Македонија, 67/2004, 92/2007, 83/2009, 35/10, 47/11, 100/12, 163/13, 10/15, 146/15)
- Закон за управување со отпадот (Службен весник на Република Македонија, 9/11, 123/12, 51/15, 39/16)
- Закон за младинско учество и младински политики (Службен весник на Република Северна Македонија, 10/2020) <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/862649465cf4432aadcb4119f52bfd81.pdf>
- Здравковска, Ж., 2017. ЗАГАДУВАЊЕТО ОД РЕК „БИТОЛА“ СТИГНУВА ДУРИ ДО ПРИЛЕП И ПЕЛИСТЕР - Сакам Да Кажам. Сакам Да Кажам, достапно на: <https://sdk.mk/index.php/sakam-zeleno/zagaduvaneto-od-rek-bitola-stignuva-duri-prilep-pelister/>
- Фактор Портал. 2014, достапно на: <https://faktor.mk/ekologija-feni-industri-dobi-dozvola-da-gori-povekje-guma>

Проектот е финансиран од Европската Унија

ИКС Институт за
комуникациски
студии

адреса: ул. „Јуриј Гагарин“ 17-1/1, 1000 Скопје е-маил: info@iks.edu.mk
веб: iks.edu.mk телефон: + 389 2 3090 004